

VERS- ÉS ÖNELEMZÉS

SZABÓ LÖRINC „HUSZONHAT ÉV” 104. SZONETTJE
KAPCSÁN

Déry Tibor

A mű élvezete (műélvezet) két tényező, az írott szöveg s az olvasó szoros kollaborációjából fakad. A szöveg mindig ugyanaz, az olvasó százféle. Százféle volna tehát az eredmény? Azaz a szövegnek annyi-féle titkos fényforrása és vakfoltja, hogy az előhívott képek százféle-képp különbözhetnek egymástól? S ha van egyezés közöttük, az volna a mű lényege? S az egyezés minél sűrűbb vonalú rajza, azaz elvont képlete jelezné a mű abszolút nagyságát?

Az esztétika a megmondhatója. De úgy vélem (bátortalanul), hogy hiteles beszámoló a műről csak úgy keletkezhetik, ha nem csupán magát a szöveget, hanem a vele együtt dolgozó olvasói lelkiállapotot is szem előtt tartjuk, minden esetlegességével együtt, s a vizsgálat egyformán kiterjed a változatlanra és a változóra, az örökre s a romlandóra. Pillanatfelvétel kettejük szodomista bűnbeeséséről. Mindenképp egyedi kép lesz, az olvasó bár nem illetéktelen, de durva ujjlenyomataival. Mert van-e nevetségesebb és esetlenebb dolog, mint a laikus lelkendezése vagy fintorgása a mestermunka előtt? Sajnos, a szakmák laikusok számára dolgoznak.

Bátortalanul teszem közzé önvallomásomat, azaz laikus tévedéseim sorozatát.

*

Van-e szükség annak a bizonyítására, hogy a szöveg nem önmagában való egység, hanem száz élete és jelentése van, aszerint, hogy ki veszi a kezébe?

La fille de Minos et de Pasiphaë

(magyarul: Minos és Pasiphaë lánya). Mint tudjuk, — szándékosan választom e közkézen forgó példát — Racine-nak e sora, melyben az egyetlen francia névszón kívül két ógörög tulajdonnév teszi a súlypontot, a francia iskoláskönyvek szerint a honi irodalom legszebb verssora. A legszebb? ... Miért? Tudja a jó ég! A magán- és mássalhangzók dallamos váltakozása? Tartalmát tekintve egyszerű ténymegállapítás, amelybe a művelt tudatból természetesen átszüremlik a görög mondavilág néhány drámai töltésű adata és léggörcs kerít az egyszerű megállapítás köré. Így tudjuk (a magam tudását a lexikonból kiegészítve), hogy

Minos, Knossos (Kreta) királya, Zeus fia, Radamanthis édestestvére Poseidontól, a tengeri istentől egy hófehér áldozati bikát kapott ajándékba, amelyet azonban rendeltetésétől elvonva magának tartott meg. Poseidon bosszúból szerelemre gerjesztette a bika iránt

Pasiphaët, Minos feleségét, Helios, a Napisten lányát, édes hűgát annak a veszélyes Kirkének, ki Odysseust disznóvá változtatta. A természetellenes viszony gyümölcsként Pasiphaë egy bikafejű, emberestű szörnyeteg, a Minotaurust szülte férjének. A szörnyeteg egy labirintusba zárva, emberhússal, a Minos ejtette hadifoglyok húsával táplálkozott, míg Theseus meg nem ölte.

Egyéb tudnivalók a két szülőről és tágabb rokonságukról: Minos halála után a görög pokolnak, a Hadesnek lesz a halottak szellemei fölött ítélkező legfőbb bírója; Pasiphaë a szörnyeteg Minotauruson kívül még két lányt szül férjének: Ariadnét, akit a Minotaurus ölő Theseus elcsábít, majd elhagy, s Phaidrát, kit ugyanez a Theseus feleségül vesz. Vesztére, mert Phaidra, miután hiába kísérti meg, majd beárulja férjének s halálba kergeti mostohafiát, az ártatlan Hyppolitost, öngyilkosságot követ el.

Baljós családi kötelékek, a vér átkos öröksége! Fenyegető, tragédiákkal vehmes léggörcs! S feltehető, hogy a művelt francia olvasó, ha nem is az egész családtörténet, de legalább egy részének ismeretében az idézett verssor, azaz már a ténymegállapítás hallatára enyhén felborzolt idegrettel hegyezi fülét az elkövetkezőkre. De mindent összevetve — még ha ismeri s meg is becsüli a mitológia költői erejét — a magyar, jobban mondva a nem francia olvasó számára mi tehetné érthetővé és elfogadhatóvá azt az állítást, hogy ez a sor az egész francia irodalom legszebb verssora? S mi készíthetné a mű kívánta szoros kollaborációra? Bármily gyűlékony lélekkel állnék is a szöveg elé, a magyar versre hangolt fülem és értelmem, ízlésem, műveltségem és idegrostjaim ellenállnának, nem lobbannék lángra.

(S következésképp még bizalmatlanabbul forgatnám azt a közkeletű állítást, hogy a művészet közelebb hozza, összeköti egymással a nemzeteket.)

*

Végigtekintve olvasói pályámon, úgy látszik kora ifjúságomtól kezdve azok a művek, illetve e műveknek azok a részletei biztattak a legsikeresebb kollaborációra, melyek a búcsúzásról, azaz a halál jel-

képéről szóltak. Nem magáról a halálról, csupán az előteréről. Az esemény maga, a bekövetkező halál túl rikító, következménye, a naenia túl érzélgős volt számomra. Úgy látszik, képzelőerőm a legkészségebben az elmúlás folyamatának költői felidézésére felelt, amit ha úgy tetszik — és sok jel szól e mellett —, a túlradó egészséges optimizmus riadalmának is tekinthetünk, amikor meglepődve vesszük tudomásul, hogy nem élünk örökké. Szervezetemnek ez a csalódása és e csalódás folytonos leleplezése, a vak életkedvnek és az értelemnek e vígjátéki bonyodalma mind a mai napig kifogyhatatlan csodálkozással tölt el, bár abba, megvallom, már lassanként belenyugszom, hogy mások meghalnak. Az, hogy körülöttem is szűkül a kör, látom, de nem hiszem el. Úgy látszik, életemnek ezzel a legelevenebb konfliktusával, illetve ennek kihordásával készülök az exitusra.

Igen ám, ha ilyen egyszerű volna! Úgy látom azonban, hogy van az én életemben is, akinek a halálát nem szeretném megérni, még kevésbé túlélni, még százhusz remek szonett árán sem. Nem hihető, hogy ez csak az életkedv és erő koromhoz illő lassú hervadásának következménye. Ha hátravizsgálódom, másutt is felfedezem életemben ennek az alapállásnak e többé-kevésbé elmosódó ábráját, mely azt bizonyítaná, hogy önmagamnál fontosabb dolgokat (ember? eszmény? szenvedély?) is ismertem és számon tartottam látóköromön belül; bár gyanakvóvá tesz, hogy végső bizonyításra sosem került sor. De itt már nyilvánvalóan többről van szó, mint az életösztönnek s az értelemnek a pöréről, nem is bontogatnám tovább, elvisz tárgyuktól. Álljunk meg ott, e sokféle benső vita és e vita nem kevésbé fontos lelki szertartásainak vizsgálatában, hogy bár lényem jobbik felével nem hiszek a halálban, a másikkal, a hitványabbal születésem óta készülődöm rá.

Nyilván ehhez a készülődéshez, a lelki edzéshez tartozik, hogy minden búcsúmozdulatot dupla jelentéssel végzek, s minden idegen búcsúzkodás is — mintha belehelyettesíteném magam — rögtöni érzelmi utánzásra készítet. A műalkotásban megrögzített s a művészi erő által felfokozott búcsú persze még nyomósabban, egy eleven rítus erejével.

A lantot, a lantot
Szorítsd kebeledhez
Ha jó a halál;
Ujjod valamig azt
Pengetheti: vigaszt
Bus elme talál.

(Arany János)

Amióta versolvasó eszemet tudom, ezt tartom a világirodalom egyik legnagyobb strófájának. Hadd vágjak fel a magyar költészet és nyelv nevében: zenéjében is, minden sorát külön, különbnnek tartom Racine verssoránál. A rövid, mindössze 18 szavas strófa felhasználja, az egy ü betű kivételével, a magyar ábécé valamennyi magánhangzóját, s milyen dallamos változatosságban! Zenéjük nemcsak párhuzamos a szavak jelentésével, azaz nemcsak lefordítja a fül képzelete számára a fogalmat, hanem ki is tágítja, dúsítja, ugyanazt mondja bár — az

érzéki benyomások egy másik térfogatában — s mégis többet mond. Hogy megértessem magam: (s elnézést kérve képzeletem illetlen kalandozásáért) a

Ha jó a halál

sor, a két h, a j s a két l alig hallható puhaságával s a hosszú hangsúlyos ő-vel nem akármilyen halál képét idézi fel bennem, hanem épp azt a lábujjhegyen közeledő kegyelmes békülékeny öregkori halált, amelyről az egész vers szól; míg a

Pengetheti: vigaszt

sor anapaestus ütemre táncoló világos magánhangzóival, de a sorzáró „vigaszt” mélyebb félütemével épp azt a bujkáló kis fénysugarat csempészi értelmembe, amelyet a költő bús elméje önmagának is engedélyez.

Nem a „Mindvégig elemzése lévén a feladatom, nem szaporítom a bizonyítékokat, a vers tartalmi mondanivalójára pedig fölösleges kitérnem, hisz már első tekintetre egyezik azzal a lélektani sémával, melyet fentebb megrajzoltam. Mint ahogy az alatt következő Hölderlin-vers is, férfikorom kedveltje, melyet megint csak az olvasó jellemzésére idézek, annak a léleknek az ábrázolására, mely immár évtizedek óta — mint egy fordított napraforgó — a fogyó hold körül forog.

HAELFTE DES LEBENS

Mit gelben Birnen haenget
Und voll mit wilden Rosen
Das Land in den See;
Ihr holden Schwaene,
Und trunken von Küssen
Tunkt ihr das Haupt
Ins heilignüchterne Wasser.

Weh mir, wo nehm ich, wenn
Es Winter ist, die Blumen, und o
Den Sonnenschein
Und Schatten der Erde?
Die Mauern stehn
Sprachlos und kalt, im Winde
Klirren die Fahnen.

*

Elnézést a hosszú kitérőkért! S a továbbiért is, mely megint csak a kollaborációt igyekszik magyarázni, azt, hogy a műélvezet hogyan, esetleg minek ellenére jön létre.

Szabó Lőrincnek csak a késői verseit szeretem. Mellőzhető a kifejtése, hogy miért, nem tartozik dolgozatom tárgyához a „Huszonhat év” 104. szonettjének elemzéséhez. Elég az hozzá, hogy amikor a kötet még csak százegynéhány szonettje Bernáth Aurél révén kéziratban

hozzám került, a műértő barát lelkesedése ellenére csak vonakodva fogtam hozzá az olvasáshoz, s elismerésem a legyőzött ellenfél kedvtelen főhajtásával kezdődött. De előítéleteimmel s babonáimmal gyorsan tudok végezni, ha leleplezem őket: már tudtam, hogy egy remekművet tartok a kezemben. Egy remekművet, amellyel azonban — 1956-ot írunk — akkor nem értem rá tüzetesebben foglalkozni. Körülbelül egy év múlva került újra a kezembe, már kinyomtatva, a Fő utcai börtönben. Itt időm is volt elolvasására, bőven, magánkörülményeimnél fogva fogékonyabb is voltam megértésére, átélésére.

OMLÓ SZIRT RŐL

De voltál légyen bámi s bármilyen,
most hogy nem vagy, s mert hinni lehetetlen,
hogy a csillagkavaró egyetemben
még egy zátonyon találkoz velem
s újra megadhasd mindazt, kedvesem,
amit huszonöt éven át szivedben
s ifjú lelkedben anyira szerettem,
s mert bennem is fogy az élő jelen:
szirtemről (omló szirt! halálod éve!)
érzékeink és tudatunk cseréje
szüntén csak nézek az örök időbe
s elnémit látni, hogy a végtelen
zajlásban minden, ami volt, milyen
tökéletesen jelentéktelen.

A vers kulcsa, számomra, a 4. sor „zátony” szava, ez nyitja minden érzelmi és gondolati kincstárát. Nagyszámú s különböző természetű képzettársításra készíti, kényszeríti az olvasót: a hasznos kollaboráció előfeltétele.

Kezdjük azon, hogy a metafora — a föld azonosítása egy zátonnyal — nyilván újszerűsége révén az idegingerek gyorsaságával megmagyarázza önmagát. Érzékletesen idézi fel az abszolút érzékelhetlent, elképzelhetőt teszi az abszolút elképzelhetetlent: a világegyetemet. Ha a föld csak egy zátony — talpalatnyi hely az óceánban —, milyen óriási lehet a körülötte vonagló világegyetem! Az ismeretlen és beláthatatlan nagyságrend attól válik s annival áttekinthetőbbé a képzelet számára, amennyivel az ismert s elképzelhető összezsugorodik.

Fokozza a hatást, hogy a költő nem közvetlen metaforával dolgozik, azaz nem a szemünk láttára azonosítja a földet a zátonnyal, hanem szinte mellékesen, magától értetődően cseréli fel a két fogalmat, abban a feltevésben, hogy ismerjük értékrendjét. A meghökkentően újszerű fogalom-párt oly ravaszul csempészi be tudatunkba, hogy szinte restellnök, ha megütköznénk rajta. „... még egy zátonyon találkoz velem”, mondja (Hogyhogy? ... melyik az első?), amiből nemcsak az következik, hogy a föld, amelyen élünk, csupán egy zátonya a világnak, hanem hogy a többi égitest sem több emennél: így zsugorodik érzékelhető világunk s így tágul rettenetesen az űr. S így indul a vers, már itt a 4. sorban, végső mondanivalója felé.

De a földdel együtt természetesen a rajta élő ember is zsugorodik. Oly apró, hogy egyedi arcvonásai már felismerhetetlenek, az egyetemleges emberi sors képletévé válnak. Nem Szabó Lőrinc siratja meghalt szeretőjét, hanem a jelentéktelen földön az atommá zsugorodott „ember”. Bármelyikünk különösebb erőfeszítés nélkül beugorhatik a képletbe s átélheti azt a végső gondolatot és érzelmet, amely felé a vers vas következetességgel halad. Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy magánkörülményeim mily alkalmassá tettek erre az úg-rásra. Páros életem magánnyá, könyvtáram egy kölcsönkönyvvé, lakásom cellává zsugorodott; így indultam, magam is képletté szűkítve úrutazásom végső szakaszának.

Mit sugalmaz még a „zátony”? Nyilvánvalóan a bizonytalanságot, az állandó veszélyeztetettséget. Hogy lehet élni és szeretni azon a talpalatnyi helyen, amelyet óceánok mosnak körül? Az alattomos fenyegetést. A zátony ugyan kiemelkedik a semmiből — ha ugyan kiemelkedik —, de bármelyik pillanatban előnthati az ár. Természeténél fogva sunyi, megcsalja, aki lábát megveti, de azt is, aki megfeneklik rajta: a lét sunyiságát példázza. S mindennek tetejében maga is véges; ha nem éreznök is, de tudjuk, hogy egyszer megszűnik, elporlad az úr nyomása alatt, a földdel együtt.

S itt következik a poézis másik hatalmas csavarja. A nagyobb értetőség s érzékletesség, a gyorsan áttekinthető világos rajz kedvéért a költő nemcsak a földgömböt zsugorítja össze, hogy megsejthessük a véges és a végtelen arányait, a képzettársításnak ugyanazzal a sebeségével az időt is összevonja:

szirtemről (omló szirt! halálod éve!)

.
.csak nézek az örök időbe

a tér fogyásával ábrázolva az idő múlását. A parányi szirt a világ-egyetemben: a föld, ugyanúgy fogy, mint a költő élete szeretőjének halála óta. Életének tartama az örök időben ugyanolyan parányi, mint az általa betekinthető tér, amely a végtelenhez mérve — s ha akár úrhajóból nézné is — még egy újjszélességnnyivel sem tágul. Mire időnk elfogy, elfogy alólunk a föld is. Ez is, az is csak addig tart, amíg élünk.

Amíg élünk? Amíg én élek, s ébren tudom tartani emlékedet. Feltehetően már nem sokáig. Elérkeztünk a vers szerelmi motívumának ünnepélyes csúcsára s egyben lezárásához. A költő miután a vers első felében azon kesereg, hogy soha többé nem találkozhatik holt szeretőjével, megint azzal a villámgyors tömörítéssel, melyet a felhozott két példában már kimutattunk, egyetlen, zárójelbe tett félsorban

szirtemről (omló szirt! halálod éve!)

megvallja, hogy nem tud nélküle élni. Nem, nem vallja meg, épp csak megemlíti, megállapítja a tény, szinte tárgyilagos közömbösséggel saját sorsa iránt s a vallomás épp ettől a látszólagos tárgyilagosságtól teltekezik meg tragikai fenséggel. „Szirtem”, mondja, azaz földem, életem — de ez a szirt, ez a föld, ez az élet tulajdonképp kettejüké,

szétválaszthatatlan egység, mert egyébként hogy kezdene omlani a másik halálától? Nem könnyű dolog, négy szóval kifejezni a teljes szerelmi azonosulást.

A szerelmi motívum lezártával a költő most már nyílegyenesen halad mondanivalóinak összegezése felé. A világegyetem: a végtelen felidézésével kezdte mondanivalóját, azzal is fejezi be. Saját sorsával méri le a lemérhetetlent. Bár külön nem tette szavá, de nyilvánvalóan nem hisz a lélek halhatatlanságában s a túlvilágban, s éppoly kevésbé tudja elképzelni, hogy az adott világegyetemben valamilyen más változatban találkozhatnék elhalt szeretőjével. De miért is találkoznék? Van-e a mindenség csereforgalmában, ami ajánlaná, indokolttá és szükségessé tenné ezt az újabb találkozást?

elnémit látni, hogy a végtelen
zajlásában minden, ami volt, milyen
tökéletesen jelentéktelen

tehát a költő személye is, szeretőjéé is, halhatatlannak csúfolt szerelmük is. Nagyzási hóbortra vallana, ha a parány térben és időben nagyobb helyet igényelne magának, mint amely megilleti.

Látjuk, hogy a magyar irodalomnak ez az egyik lelégiésebb és lebegőbb verse minden szavával és gondolatával az anyaghoz kötődik, az anyag törvénytárát foglalja össze, az anyag rejtjelmeiről szól. Az anyaghoz tapadva néz szembe a végtelennel, amely maga is anyagból van. Az anyagból gyúrt ember tragédiája; számomra mindmáig az elmúlás legmegrendítőbb látomása.

Említett magánkörülményeim érthetővé teszik, hogy ezt a verset s néhány társát a kötetből (amit egyébként nem szoktam) betéve megtanultam, sőt versekre egyébként nem nagyon fogékony cellatársammal is megkedveltetem.

*

Megszámoltam a vers 74 szóból áll, az ügyefogyott magyarázat, amellyel szépségét kibontani igyekeztem, már eddig is majd 3000-ból. Mellőzzük tehát ezúttal a részletek vizsgálatát, így a külalak jellemzését is, a gondolatmenet intellektuális keménységének megfelelő zenei kopárság, a félhangok hiányának, a nyilván szándékoltan riktó rossz rímeknek elemzését. (Mindössze két dallamos sort találunk benne:

érzékeink és tudatunk cseréje
szüntén csak nézek az örök időbe

Írás közben amúgyis állandóan kísértett a félelem, hogy vastag prózai ujjaimmal elbillentem a vers tündértornyát. A szó is anyag, azaz halandó, meg lehet gyilkolni.